

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 4, 2022

Исабеков И.Н.

ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНА
ПЕРС ТИЛИНИН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Исабеков И.Н.

ВЛИЯНИЕ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА НА ТОПОНИМЫ
ЧАТКАЛЬСКОЙ ДОЛИНЫ

I. Isabekov

THE INFLUENCE OF THE PERSIAN LANGUAGE ON THE
TOPONYMS OF THE CHATKAL VALLEY

УДК: 81 373. 21+811

Макалa Чаткал районундагы перс тилдик катмардагы топонимдердин төркүнүн (этимологиясын) талдоого арналган. Илимий адабияттарда топонимдердин жаралуу тарыхы боюнча алгылыктуу маалыматты учуратууга мүмкүн эмес, себеби топонимге ушул күнгө чейин анын түпкү мааниси тастыктап, ачып берүү үчүн илимий-изилдөө иштери жүргүзүлө элек. Макалада жүргүзүлгөн этимологиялык талдоонун негизинде “Таасс-Сафьян”, Овлад-тун, Шоху об дор, Сумсар, Диванэ (дубана), Шаб-руз, (шабаруз-сай), Хар-гушт-Сай” сөздөрү перс тилдик катмарга таандык экендиги аныкталып, Тастопиян “Таасс+Сахтийан”, Сафьян сөздөрүнөн куралып, “тууроо, окшоштуруу”, экинчи компоненти сахтийан “кыйынчылык тартуу менен үйрөнүү”, Афлатун (Овлотун)-корук, кооз жер, Шекафтар (Шоху об дор)-шах-чоң (зор) аска, ап - суу, дарыя, тар (дор) - катмарланган тоо тектери, Сумсар-кескелдирик, эркемер, Дубана-Көл “акылсыз, жинди, келесоо” адам келген көл, Шабрез (шабаруз) күнү-түнү, Харгушт-Сай хар-эшек, гушт-эт деген маанилерди туюндуруп, кыргыз тилинде Эшек-Өлдү (эшек өлгөн жер) дегенди түшүндүрөт. Жыйынтыгында, перс тилиндеги топонимдер кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ыңгайлашып, Тастопиян, Афлатун, Шекафтар, Сумсар, Дубана-Көл, Шабрез-Сай, Харгушт-Сай айтылып, жазылып калган.

Негизги сөздөр: Перс, төркүн, тууроо, эркемер, катмар, сахтийан, тери.

Статья посвящена этимологическому анализу топонимов персского происхождения, находящиеся в Чаткальской долине. В научной литературе отсутствует приемлемая научная информация, так как до сих пор не проведен этимологический анализ для раскрытия подлинного значения этих топонимов. На основе проведенного нами анализа было установлено, что история возникновения топонима “Таасс-Сафьян”, Овлад-тун, Шоху об дор, Сумсар, Дубана-Көл, Шабаруз-Сай, шаб-руз, Хар-гушт-Сай” относятся к древнеперсскому языковому слою, так как “Таасс+Сахтийан”, Сафьян на фарси обозначает “подражание, имитация”; “подражать (кому-либо)”; второй компонент “сахти” обозначает “трудность, испытывать затруднения, трудности”. Афлатун (Овлотун)-заповедник, красивый край, Шекаф-тар (Шоху об дор)-шах-большая скала, ап - вода, река, тар (дор) – слоистые горные породы, Сумсар – ящерица, варан, Дубана “сумасшедший, безумный”; “глупец, дурак”; “сходить с ума, теряет рассудок”, Шабрез (шабаруз) күнү-түнү, Харгушт- хар-осел, гушт-мясо и в кыргызском означает мясо ослы или место где умер осел. Следовательно, на основе вышеизложенного мы отмечаем, что топонимы персского происхождения приспособившаяся по закону кыргызского языка производятся как Тастопиян, Авлетим, Шекафтар, Сумсар, Дубана-Көл, Шабрез-Сай, Эшек-өлдү, т.е. место где умер осел.

Ключевые слова: Перс, этимон, имитация, варан, слой, сафьян, кожа.

The article is devoted to the etymological analysis of toponyms of Persian origin located in the Chatkal valley. There is no acceptable scientific information in the scientific literature, since etymological analysis has not yet been carried out to reveal the true meaning of these toponyms. On the basis of our analysis, it was found that the history of the emergence of the toponym “Taass-Safyan”, Ovlad-tun, Shokhiobdor, Sumsar, Dubana-Kol, Shabaruz-Sai, Shab-ruz, Khar-gusht-Sai” refers to the Old Persian language layer, since “Taass + Sakhtiyān”, goatskin in Farsi means “imitation, imitation”; “imitate (someone)”; the second component “sahti” means “-” difficulty, to experience difficulties, difficulties”. Aflatun (Ovlotun) - reserve, beautiful region, Shekaftar (Shokhiobdor) - shah - a big rock, ap - water, river, tar (dor) - layered rocks, Sumsar - lizard, monitor lizard, Dubana “crazy, insane”; “fool, fool”; “go crazy, lose your mind”, Shabrez (shabaruz) kynu-tynu, Khargusht-khar-donkey, gusht-meat and in Kyrgyz means donkey meat. Therefore, on the basis of the foregoing, we note that toponyms of Persian origin, adapting according to the law of the Kyrgyz language, are pronounced as Tastopian, Avletim, Shekaftar, Sumsar, Dubana-Kol, Shabrez-Sai, Eshek-uldu.

Key words: Persian, etymon, imitation, varan, layer, goatskin, leather.

Түрк элдеринин тарыхында бир мейкиндикте көп кылымдар бою бирге жашап келген иран элинен калган тилдик катмарынын түрк маданиятында тийгизген таасири орчундуу. Түрк элдеринин маданий тарыхында согду, иран жана тажик сөздөрү менен колдонулуучу жер-суу аталыштарына, жазууга, тилге, адабиятка байланыштуу терминдер арбын.

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндөгү иран тилинде сүйлөгөн элдер менен жолугушуусу жана алар менен болгон социалдык, экономикалык жана тилдик карым-катышы жөнүндө өз мезгилинин көрүнүктүү окумуштуусу Б.М. Юнусалиев “Иран тилинен ошкон тилдик элементтер монгол тилине салыштырмалуу көп” экенин айткан. Ошондой эле кыргыз уруулары тохарлар жана иран тилинде сүйлөгөн элдер менен-тохарлар менен IX кылымга чейин, ал эми согдулар менен XII кылымга чейин коңшулаш жашап келгени маалым экендигин белгилеген [15, 219-б.].

Д. Исаев “Жер-суу аттарынын сыры” деген эмгегинде “Кыргызстандын топонимиясында иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер көп кез-

дешет. Ошондуктан биз бул жерде иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн бир катар топонимдердин семантикалык маанисин ачып көрсөтүүнү ылайык деп табабыз” деп жазган [4, 45-б.].

Ырас, Түндүк-Батыш Теңир-Тоодо жайгашкан Чаткал өрөөнүнүн аймагында да иран тилиндеги жерсуу аттарын сейрек учуратууга болот. Алар: Тастопиян, Афлатун, Шекафтар, Сумсар, Дубана-Көл, Шабрез-Сай, Харгушт-Сай ж. б. аталыштар.

Бирок, айрым топонимдер боюнча илимий адабияттардан алгылыктуу маалыматты кездештирүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан топонимдердин сырдуу маанилери чечмеленбей ушул күнгө чейин жергиликтүү элге алардын тарыхый мааниси табышмак бойдон калууда. Ошол себептен, биз топонимдерге тарыхый-лингвистикалык анализ жүргүзүп, алардын баштапкы турпатын чечмелөөгө бел байладык, анткени аталган топонимдердин аталыштары эл арасындагы айтылган оозеки тарыхта гана жашайт.

Афлатун (Кожожаштын аскасы)-Чаткал өрөөнүндөгү чокунун жана суунун аты. Чаткал өрөөнүнүн түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан. Чоку деңиз деңгээлинен 4503 м. бийиктикте жайгашкан.

К. Конкобаев “Топонимы Южной Киргизии” деген эмгегинде “Топоним Афлатун (греч. Платон, узбеки Платон производят как Афлатун)” деген пикирин билдирген [6, 60-б.].

Баяс Турал “Алтын казык Аксы” деген китебинде А. Македонский Кавказды жеңип алгандан кийин, Күн чыгышты көздөй жүргөн Александр Фергана өрөөнүн жеңип алып, анын эң кооз жерине мугалиминин мугалими-Платондун атын ушул жерге ыйгарган экен. Чыгыш адабияттарында Платондун атын-“Афлатун”, “Афлотун” деп жазып, топоним “аул эдем” деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн. Мааниси-“эдем айыл”, “бейиш айыл”. Демек, автор топоним ушундай уламыштардын негизинде жаралган деп божомолдогон [2, 212-220-бб.].

Ж.Алымбаева “Нүзүп бий” деген китебинде Т.Кененсариевдин “Афлатун” деген сөз грек даанышманы Платон менен да, македониялык император Александр менен да эч кандай байланышы жок, тарыхый маалыматтарда 327-жылы А. Македонский Орто Азиядан чыгып кеткен. Демек кол башчынын же анын аскерлеринин Чаткал тоо кыркаларынын чыгыш тарабында жайгашкан Авлетим өрөөнүнө келиши мүмкүн эмес. Экинчиден, А.Македонский б.з.ч. 343-жылдан баштап грек окумуштуусу Аристотелдин (б.з.ч. 384-322-жж.) окуучусу катары таанылган. Ал эми грек философу Платон б.з.ч. 427-387 - жашап, б.з.ч. 356-ж. Пеллада (Македонияда) туулган Александрды таптакыр көргөн да, билген да эмес. Демек, Македонский азыркы Авлетим өрөөнүнө келген күндө да Платондун атын бул жерге коймок эмес, Афлатун деген ат трансформацияланган орто кылымдагы *түрк* жана

перс сөздөрүнүн курандысынан жаралган топоним. Байыркы иран тилинде сууну, өзөндү жалпысынан “**тун**” деп аташкан. (М: Дон, Дунай, Днепр, Днестр ж.б. түпкү-теги өзөн). Мамлекетте жер ээлөө үч түргө бөлүнүп (мүлк, амляк, вакф) чиновниктер айрым бир кооз жерлерди “овлод” (корук) уюштурушкан. Демек, кооз өрөөн алгач “Овлотун” (Корук, өрөөн), кийин кыргыз тилине ылайык “Авлетим” деп аталып калышы тарыхый чындыкка туура келет деген пикирин келтирген [1, 35-б.].

Демек, түрк жана фарс тилиндеги сөздөрдүн айкалышынын негизинде куралган “Овлотун” кыргыз тилине ыңгайлашып Афлатун, Авлетим деп аталып кеткен.

Тастопиян – Чаткал районундагы айылдын аты. Чаткал кырка тоосунун түндүк-чыгыш тарабында орун алган. Деңиз деңгээлинен 1476 метр бийиктикте жайгашкан.

Жергиликтүү айтуучулардын билдиргенине караганда, Тастопиян боюнча эл арасында үч божомол пикир жашайт: алардын биринчиси, Тастопиян кыргыз тилинде «кыргын таала» деген мааниде, экинчиси, Тастопиян пайгамбар болгон деген пикир, үчүнчүсү Тастопиян Ыдырыс пайгамбардын азанчысы же жансакчысы болгон деп божомолдошот.

Айрым айтуучулар *Тофи-Софьян* – бул саякат деген сөз, саякатчы деген мааниде деп божомолдосо, дагы бирөө *Тасси-Софьян* деп укканын айтат, бирок маанисин түшүндүрүп бере албайт.

Чаткал районунун энциклопедиясында “*Тастопиян* – эл сыйынуучу “ыйык жер”. Жаңы-Базар айылынын батыш тарабында. Ыдырыс пайгамбар алгач кадам таштаган жер катары айтылат. Уламыштарда айтылгандай Ыдырыс пайгамбарды өлтүрүүгө келгенде душмандарга өзүн Ыдырысмын деп тааныштырганда, анын башын кесип кетишкен. Кийин денеси ошол аймакка көмүлгөн” деп белгиленген [12, 269-б.].

Көрсө, топонимдин аталышы фарс тилиндеги сөз экен. “Перс-Орус сөздүгүндө” **таасси**-“*подражание, имитация*”; “*подражать (кому-либо), следовать примеру (кому-либо)*” [10, 345-б.], **сахти** – “*трудность, затруднение*”; “*твердость, суровость, строгость, жёсткость*”; “*с трудом, едва, испытывать затруднения, трудности*”, сахтийан-редко **сафьян** деген семантикалык маанилерин көрсөткөн [11, 24-б.].

С.И. Ожегов “*Сафьян*-козловая кожа высокого качества” деп белгилесе [9, 1032-б.], Е.Н. Шипова “Сафьян-мягкая кожа с крупными порами, выделяемая из козлей шкуры” экендигин белгилеп, “перс. saftian - сафьян; каз. сактыян - сафьяновая кожа; рум. saftian - сафьяновая кожа; турц. sahtiyan - сафьян; сафьяновый; кирг. сактыян - сафьян деп, ар кандай тилдердеги сафьяндын аталышын салыштырган [13].

“Сабам сулуу болсун – деп, Сактыяндан кылдыр-

ды” деген ыр түрмөгүн К.К. Юдахин “Киргизско-русский словарь” деген эмгегинде учуратууга болот [14, 125-б.]. “Сактыян-кой, эчки терисинен боёлуп жасалган булгаары” экендиги кыргыз тилинин сөздүгүндө да белгиленген [7, 408-б.].

Демек, термин фарс тилинен “Таасс+Сахтийан” (Таасс+Сафьян, Тастопиян)-кой, эчкинин терисинен тигилген ар кандай буюмдар. Бир мезгилдерде аймакта ат жабдыктарды, жоокерлерге атайын тигүү үчүн тери иштеткен ишкана болгон сыяктуу.

Жыйынтыктап айтканда, Тастопиян фарс тилиндеги Таасс+Сахтийан сөзүнүн негизинде келип чыккан термин. Таасс+Сахтийан ашатылып, ийленип, боёлгон кой, эчкинин териси деген түшүнүк. Илгери тери иштетүү татаал иштерден болгондуктан жашоодо колдонулуучу буюмдарды тигүү кыйынчылык менен ишке ашкан. Ошого байланыштуу Таасс+Сахтийан, Таасс+Сафьян айтылып жүрүп, кыргыз тилине ыңгайлашып Тастопиян деген аталышка ээ болгон.

Дубана-Көлү-Чаткал районунун карамагындагы көлдүн аты. Чаткал кырка тоосунун түндүк-чыгыш тарабында жайгашкан. Деңиз деңгээлинен 3000 м. бийиктикте орун алган.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө 1. “Дубана-динге үгүттөө максатында диндик ырларды айтып, кайыр сураган адам, диний көз караштагы адам. Сопулуктун (суфизмдин) бир көрүнүшү. 2. Тилемчи, кайырчы деген маанилерге ээ [7, 438-б.].

Дыйканов К. “Азыркы кыргыз тилинде дубана, думана “бесноватый, нищий”, араб тилинде девон “сборник стихов”, өзбек тилинде девон “сборник стихов одного поэта”, -а (девон-а) афф., демек дубана, думана деген сөздүн этимосу “эл кыдырып өзүнүн, же бирөөнүн девонун жарыялап жүрүүчү” [3, 22-б.].

Дубана-фарс сөзү. Эки мааниде колдонулат: 1. Келесоо, жинди чалыш (түпкү маанисинде). 2. Тилмеч, кайырчы. Кыргыздар ушул маанисинде колдонот. Фарсыча “димоне” болуп айтылат. Кыргыз тилинде дубана, думана, дибана, дийвана түрлөрүнө өтүп кеткен [5, 11-б.].

“Перс-Орус сөздүгүндө” диванэ – “сумашедший, безумный”; “сумасбродный, безрассудный; глупый, неразумный”; “глупец, дурак”; “сходить с ума, теряет рассудок”; “приходить в бешенство, в ярость” семантикалык маанилерди туюндуруу көрсөтүлгөн [10, 697-б.].

Демек, фарс тилинде диванэ – “акылсыз, жинди, келесоо”; “акылынан адашкан адам, акылын жоготкон адам”; “кутуруп ооруган, өтө ачуулануу” маанилерге ээ болуп, дубана келген жер, дубана келген көл деген түшүнүк берет.

Шакаптар, (Шекафтар, дар, дор) - Чаткал районунун Сумсар айыл өкмөтүнүн карамагындагы шаар тибиндеги шаарчанын, суунун аты. Чаткал кырка тоосунун түштүк-чыгыш этегинде жайгашкан.

Элдик уламыштар боюнча айылдын аталышы “Шаа-хан, падыша жана кептер” бөлүктөрүнөн туруп, падышалык кептер маанисин билдирет. Тыбыштык өзгөрүүлөрдөн кийин Шакафтар аталган.

“Перс-Орус сөздүгүндө” шекаф-“трещина, рас-селина”; “щель, брешь, прорыв”; “прорезь, разлад” семантикасы жөнүндө айтылып, Шекафдар – имеющий щель, трещину деген маанилерди туюндуруу белгиленген [11, 106-б.].

Топонимист К.К. Конкобаев “Топонимия Южной Киргизии” деген эмгегинде Шакаптар деген сөз “Шохи об дор” деген иран тилиндеги сөздүн негизинде жаралган деп эсептеп, Шах - чоң (зор) аска, крупная скала, ап - суу, дарыя, река, тар (дор) – катмарланган тоо тектери, горная порода, сланец деген сөздөрдөн турарын жазган” [102, 15-20-бб.].

Демек, фарс тилиндеги Шохи об дор (Шекафдар) деген сөз кыргыз тилинде катмарланган тоо тектеринен куралган чоң аскадагы суу дегенди түшүндүрөт. Биз, өзүбүз барып көрүп, катмарланган тоо тектеринен куралган чоң аскадагы агып жаткан сууга күбө болдук.

Сумсар – Чаткал районунун курамындагы Сумсар айыл аймагынын борборунун жана суунун аты. 1935-жылы негизделген. Чаткал кырка тоосунун түштүк-чыгыш тарабынан орун алган.

К. Конкобаев “Топонимия Южной Киргизии” деген монографиялык ишинде “Сар – “верхняя часть”, ягн, тадж., ср.: Сумсар” деген ойдо болгон [6]. Демек, топонимистин ою боюнча Сумсар сөзү “жогорку бөлүк же жогоруда” деген түшүнүктү туюндурат.

“Айрым маалыматтар боюнча “Сумсар” аталышы бир мезгилдерде аймактагы суусарлардын көптүгүнөн улам “Суусар сай”, кийин өзгөрүлүп Сумсар аталган”.

“Перс-Орус сөздүгүндө” сумсар – “ящерица, валан”; “крокодил, тритон”; “хамелеон, аллигатор” деген маанилерин туюндуруу көрсөтүлгөн [11, 69-б.].

Демек, иран, тажик тилдеринде сумсар сөзү кыргыз тилинде кескелдирик деген маанини туюндурат. Андай болсо сумсар - фарс тилинде кескелдирик көп жүргөн жер. Аталган жерде кескелдириктин көп экендигин жергиликтүү жашоочулар да тастыкташат.

Шабрез-Сай - Чаткал районунун жердин жана суунун аты. Шабрез-Сай Чаткал өрөөнүнүн түндүк – батыш капталында жайгашкан.

“Перс-Орус сөздүгүндө” шаб-“вечер, ночь, вечера, ночи”; “по вечерам, по ночам, брачная ночь, самая длинная ночь”; “днём и ночью, непрерывно, постоянно, непрерывно, все время” - деп, ал эми Шабаруз – постоянно, непрерывно” маанилерин туюндуруу белгиленген.

Демек, фарс тилиндеги шаб кыргызча түн, руз – кун деп которулуп, дайыма, ар дайым, үзгүлтүксүз де-

генди түшүндүрөт.

Жыйынтыгында, иран-тажик тилиндеги *Шабаруз* сөзү кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болуп кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ыңгайлашып *шабрез* формасына келген. *Шабрез (шабаруз) күнү-түнү* дегенди туюндурат. Бул жерден Улуу Жибек Жолу өтүп, күнү-түнү адам аягы үзүлбөй, соодосатык иштери тынбай жүрүп тургандыктан, Шабрез (Күнү-Түнү) деп аталып калган.

Харгушт-Сай-Чаткал районундагы жердин аты. Мискен (Пскем) кырка тоосунун түштүк-батыш капталындагы орун алган. Деңиз деңгээлинен 1565 м. бийик.

“Перс-Орус сөздүгүндө” хар -“*осел, дикий осел*”; “*осел для верховой езды*”; “*ослица*” деп берилсе, гушт – *мясо* - деп берилген [10, 408-б.; 11, 542-б.].

Демек, иран-тажик тилинде *хар-эшек, гушт-эт* дегенди билдирет. Андыктан, кыргыз тилинде Эшек-Өлдү (эшек өлгөн жер) дегенди түшүндүрөт. Ошого байланыштуу эшек өлгөн жерди фарс тилинде сүйлөгөн эл Харгушт-Сай деп аташкан.

Жыйынтыгында, перс тилиндеги сөздөр тыбыштык жана маанилик жактан өзгөрүп, кыргыз тилине сиңип, синоним же омоним катары колдонулуп кеткенин байкоого болот. Ушундай маселелерди изилөө иштери кыргыз тил илимин байытууга кошумча салым кошот деп белгилейбиз.

Адабияттар:

1. Алымбаев Ж. Нүзүп бий. Б: Шам, 2000. - 35 б.
2. Баяс Турал. Алтын казык Аксы. Б.: Турар, 2018. - 212-220.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. - Ф.: Мектеп, 1980. - 22.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Ф.: Мектеп, 1977. - 45.
5. Карасаев Х. Накыл сөздөр. - Ф: Кыргызстан, 1987. - с. 122-123.
6. Конкобаев К.К. Топонимия южной Киргизии. - Ф.: Илим, 1980. - 60.
7. Кыргыз тилинин сөздүгү. А.Акматалиевдин жалпы редакция астында. I том. - Б., 2016. - 408.
8. Оморов А. Кыргыз-уюткулуу эл. - Б.: Принт экспресс ЖЧК, 2019. - 110.
9. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Изд-во АСТ, 2009. - 1032.
10. Персидско-русский словарь. Т. I. / Под редакцией Ю.А. Рубинчика. - М: Русский язык, 1985. - 408.
11. Персидско-русский словарь. Т. II. / Под редакцией Ю.А. Рубинчика. - М: Русский язык, 1985.
12. Чаткал району. «Энциклопедия». - Б.: Принт экспресс, 2015. - 269.
13. Шипова Е.Н. Словарь тюркизов в русском языке. - Алма-Ата: Имак Офсет ЖЧК, 1976.
14. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. Т. II. - М.: Кут Бер, 1985. - 125.
15. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. - Ф., 1959. - 39.
16. Исабеков И.Н., Абдыкайырова Ж.С. Загадки топонимов Чаткальской долины. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2016. №. 11. С. 126-127.